

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.21>

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ГРОМАДЯНСТВО ТА ПРАВОМІРНІСТЬ ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Волошкевич Г.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0003-2729-251X*

Волошкевич Г.А. Право людини на громадянство та правомірність його обмеження: теоретико-правовий аспект.

У роботі досліджуються основні теоретико-правові підходи до розуміння громадянства, його сутність, правова природа та значення для особи та держави. Окрему увагу приділено історичним передумовам формування права на громадянство, його історичні витоки та юридичне закріплення на національному та міжнародному рівнях.

Основну увагу у статті приділено проблемі обмеження права особи на громадянство, що є важливим питанням сучасної юридичної науки та міжнародного права. Розглядаються різні підходи до можливості позбавлення громадянства як заходу державного примусу, його правові межі та відповідність принципам демократичного суспільства. Визначаються підстави, за яких особа може бути позбавлена громадянства, серед яких особливу увагу приділено вчиненню злочинів проти держави, участі в терористичній діяльності та інших діях, що становлять загрозу національній безпеці.

Автор досліджує міжнародно-правові стандарти у сфері громадянства та підкреслює важливість дотримання прав людини при прийнятті рішень про позбавлення громадянства. Проаналізовано нормативно-правову базу та практику окремих держав щодо застосування таких механізмів та їх відповідність нормам міжнародного права, включаючи Загальну декларацію прав людини та Європейську конвенцію про громадянство.

У висновках статті підкреслюється, що позбавлення громадянства є крайнім заходом, який має застосовуватися виключно за наявності чітко визначених підстав та з дотриманням правових гарантій. Автор обґрунтовує необхідність балансування між правом держави на захист власного суверенітету та зобов'язанням дотримання прав і свобод людини, щоб уникнути свавільних рішень та порушення міжнародних стандартів. Робиться висновок, щодо правомірності позбавлення громадянства в разі вчинення дій, що спрямовані на порушення зовнішньої чи внутрішньої безпеки держави або посягають на фундаментальні права людини: тероризм, організація та активна участь у діяльності організацій та рухів, метою яких є ліквідація суверенітету держави чи порушення її територіальної цілісності, злочини проти людяності та інші.

Ключові слова: громадянство, право на громадянство, інститут позбавлення громадянства, втрата громадянства, денатуралізація.

Voloshkevych H.A. The human right to citizenship and the legitimacy of its restriction: theoretical aspect.

The paper explores the main theoretical and legal approaches to understanding citizenship, its essence, legal nature, and significance for both the individual and the state. Special attention is given to the historical prerequisites for the formation of the right to citizenship, its historical origins, and its legal consolidation at the national and international levels.

The article primarily focuses on the issue of restricting an individual's right to citizenship, which is an important topic in modern legal science and international law. Various approaches to the possibility of citizenship deprivation as a measure of state coercion, its legal boundaries, and compliance with

the principles of a democratic society are examined. The grounds on which a person may be deprived of citizenship are identified, with special attention given to crimes against the state, participation in terrorist activities and other actions that pose a threat to national security.

The author studies international legal standards in the field of citizenship and emphasizes the importance of respecting human rights when making decisions on citizenship deprivation. The practices of certain states regarding the application of such mechanisms and their compliance with international legal norms, including the Universal Declaration of Human Rights and the European Convention on Nationality, are analyzed.

The conclusions of the article emphasize that the deprivation of citizenship is an extreme measure that should be applied only under clearly defined grounds and with full adherence to legal safeguards. The author justifies the need to balance the state's right to protect its sovereignty with its obligation to respect human rights and freedoms to prevent arbitrary decisions and violations of international standards.

It is concluded that the deprivation of citizenship is lawful in cases where individuals engage in actions aimed at undermining the state's external or internal security or violating fundamental human rights. These actions include terrorism, organizing and actively participating in organizations and movements seeking to eliminate state sovereignty or violate territorial integrity, crimes against humanity, and other similar offenses.

Key words: citizenship, right to citizenship, institution of citizenship deprivation, loss of citizenship, denaturalization.

Постановка проблеми. У сучасному світі інститут громадянства відіграє ключову роль у визначенні правового статусу особи, надаючи їй широкий спектр прав і обов'язків у межах певної держави. Водночас позбавлення громадянства залишається однією з найбільш суперечливих правових норм, що викликає гострі дискусії серед юристів, правозахисників і політиків. Особливо актуальним це питання стає в умовах глобалізації, міграційних криз та зростання загроз національній безпеці. Анексія Криму та війна на Сході України, які переросли в повномасштабне вторгнення у 2022 році загострили питання політичної ідентичності в українському суспільстві та зумовили прагнення частини українського суспільства більш чітко окреслити питання пов'язані зі статусом осіб, що опинилися поза межами контрольованою українською державою територією та подальшими шляхами співіснування з громадянами України, які проживають на цих територіях. Непоодинокі випадки переходу на сторону агресора, як рядових громадян, так і представників української влади запустили відповідні механізми захисту національної безпеки з боку держави. Одним з таких механізмів, на думку суспільства, має стати впровадження інституту позбавлення громадянства у національному законодавстві. Наявність суспільного запиту знайшла своє відображення у діяльності політичних сил та органів влади. Так, у серпні 2024 року В. Зеленський був поданий до Верховної Ради України проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України [1]. Зазначений закон істотно розширює перелік підстав для втрати громадянства, зокрема відносячи сюди військову службу за контрактом у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом та засуджених в Україні за вчинення злочину проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, за вчинення терористичного акту та ін. Звісно, що таке істотне розширення переліку підстав для припинення громадянства, зокрема за дії не пов'язанні з його набуттям, викликало чимало дискусій, і зокрема, щодо правомірності дій держави щодо обмеження прав і свобод громадян.

Виходячи з вищезазначеного, **метою статі** є аналіз відповідності інституту позбавлення громадянства принципам демократичної держави, верховенству права та положенням міжнародних актів.

Аналіз дослідження проблеми. Проблематика формування інституту громадянства, а також правові умови обмеження цього права зі сторони держави піднімалися в працях, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Зокрема, окремі аспекти проблеми позбавлення громадянства розробляли: В. Ліпкан, Я. Полянська, Н. Гриценко, І. Софінська, О. Садовська, Р. Баубюк, Р. Беллами, П. Вейла, Ю. Габермаса, К. Йопк, Дж. Керенса та інших.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні лексичний зміст терміна «позбавлення громадянства» має негативне забарвлення, що пов'язано з практикою свавільного позбавлення громадянства,

насамперед в колишніх радянських республіках, в дослідженнях та нормативних документах використовують інші синонімічні поняття «втрата», «припинення», які на наш погляд, не завжди є коректними і позбавляють можливості розрізняти відмінні правові інститути.

Для того, щоб розглянути теоретичну можливість позбавлення особи його громадянства, нам слід звернутися спочатку до визначення та основних ознак інституту громадянства та визначення змісту права людини на громадянство.

Найбільш поширеним у сучасній юридичній науці продовжує залишатися погляд на «громадянство» як особливий правовий зв'язок, що існує між особою і державою (Ю. Шемшученко, А. Таранов, Ю. Тодика та інші) [2, с. 24]. Ще в першій половині XX ст. відомий український юрист М. Палієнко писав в цьому аспекті, що громадянство це: «стійкий правовий зв'язок особи і держави, який має постійний характер і триває, як правило, від народження до смерті» [3, с. 247]. Разом з тим, не менш поширеним є уявлення про громадянство, як стійкий політико-правовий зв'язок особи і держави, в результаті якого між ними виникають взаємні права та обов'язки [4, с. 59]. Щодо правомірності використання терміну «політичний» при характеристиці зв'язку, що виникає між особою та державою, єдиної думки немає. Частина авторів уникає вживання терміну «політико-правовий» з огляду на «радянське» минуле цього терміну. Водночас, представники обох концепцій не заперечують, що сутність цього зв'язку виявляється в участі індивіда в справах з управління суспільством і державою, активному користуванні своїми правами та сумлінному виконанню обов'язків, покладених на нього законом і суспільством.

З появою інституту громадянства починає формуватися і доктрина окремого фундаментального права – «права людини на громадянство». Як справедливо відзначає Я. Савчин «Громадянство є тією сполучною ланкою, яка забезпечує конкретне втілення цієї єдності на рівні особи, без якої і поза якою громадянське суспільство, держава втрачають сутнісну визначеність і взаємозв'язок. Саме тому громадянство розглядається як одне з основоположних прав людини, за допомогою якого громадянин стає повноцінним членом суспільства. Звідси єдине для світової політичної практики прагнення до скорочення безгромадянства, упорядкування та універсалізації інституту громадянства на рівні загальновизнаних принципів і норм міжнародного права» [5, с. 22].

Зарубіжна юридична наука вважає, що першопочатково право на громадянство як було сформульовано в XVI столітті в лекції представника іспанської школи міжнародного права, Франсіско де Віторія, який стверджував, що певні особи «не можуть бути виключені» з громадянства [6]. Водночас, безпосереднє юридичне оформлення права на громадянство, як права людини відбулося лише у XX столітті. Традиційно вітчизняні та зарубіжні дослідники приділяють центральну увагу ст. 15 Загальній декларації прав людини прийнятою 10 грудня 1948 року резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, яка віднесла «право на громадянство» до категорії людських прав [7, с. 9]. Говорячи про юридичне оформлення права на громадянство у післявоєнний період, слід зазначити, що ще до прийняття Загальної декларації право на громадянство знайшло своє відображення у теоретичних розробках, проєктах міжнародних актів та конституціях та законах ряду країн. Так, право особи на громадянство було зафіксовано у спеціальній конвенції підготовленої Лігою Націй у 1926 році [8]. Це право було згадано в необов'язковому регіональному документі – Американській декларації прав і обов'язків людини. Проєкт декларації обговорювався на конференції в Боготі і був прийнятий 2 травня 1948 року, за вісім місяців до появи Загальної декларації людини [6].

Врешті не зайвим буде згадати Закон про громадянство УНР від 02.03.1918 (Центральна Рада) та Закон Про громадянство Української Держави від 02.07.1918 (Гетьманат), Закон про громадянство УНР від 15.11.1921 (Директорія) кожен з яких був сформульований з позиції права людини на громадянство [9].

Поява «права людини на громадянство» в системі прав і свобод людини поставило на порядок денний питання про допустимі межі втручання держави в це право. Одним з ключових питань навколо яких розвернулася дискусія стала можливість держави своїм рішенням позбавити громадянства певні категорії осіб. Розглядаючи співвідношення між позбавленням та іншими способами припинення громадянства вітчизняні та зарубіжні дослідники роблять наголос на вольовому аспекті, наголошуючи що позбавлення громадянства відбувається на підставі акта державної влади, де не береться до уваги воля особи чи воно проводиться всупереч її волі. Саме з подібного трактування, наприклад, викладено поняття «позбавлення громадянства» у Ю. Тодики «розірван-

ня громадянських зв'язків за ініціативою держави в односторонньому порядку, яке не передбачає умову згоди громадянина» [10, с. 24].

Таким чином, право на громадянство визнане на національному та міжнародному рівнях визнає для особи можливість встановлення та підтримання спеціального правового зв'язку з державою, що призводить до виникнення відповідних зобов'язань обох сторін відносин. Характеризуючи особливості цього зв'язку, що виникає між особою та державою, більшість дослідників відзначають такі його характерні риси, як: постійність, неперервність, стійкість, двосторонність, існування взаємних прав та обов'язків тощо. Саме на останніх характеристиках, на наш погляд, слід зупинитися більш детально.

Відповідно до європейської ліберальної доктрини громадянство розглядається як невід'ємне право кожної людини, що покликане забезпечити їй належні умови для соціального та політичного буття. Натомість, відсутність можливості підтримання правового зв'язку з державою, розглядається як втрата однієї з ключових гарантій прав і свобод людини. Не дивно, що за таких обставин, міжнародні акти закріплюють право на громадянство серед основних прав і свобод людини і громадянина. Так, Загальна Декларація прав людини 1948 року віднесла громадянство до основних прав людини, закріпивши в частині другій статті 15 норму: «Кожна людина має право на громадянство» [7]. Аналогічні за змістом положення містяться і в Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права, Конвенції про права дитини, а також Європейській Конвенції про громадянство [11].

В цьому контексті, інститут позбавлення громадянства, як припинення державою своїх обов'язків щодо особи в односторонньому порядку, визначається суттєвим обмеженням прав і свобод громадянина. Дослідники, як правило, звертають увагу, що втрата громадянства веде до неможливості реалізації особою політичних прав і свобод, позбавляє його соціального захисту зі сторони держави, ускладнює реалізацію цілої низки прав і свобод, що мають для індивіда надзвичайно важливе значення.

Крім того, акцентуючи увагу на радянських визначеннях, щодо політико-правового характеру зв'язку між особою та державою, вчені демонструють небезпеку використання інституту позбавлення громадянства в якості політичного батога, що слугуватиме інструментом розправи над політичними опонентами (як правило, при цьому згадують випадки позбавлення громадянства у СРСР дисидентів-шестидесятників: О. Солженіцина, М. Войновича, подружжя Копелевих та інших).

Однак постає питання, чи інститут позбавлення громадянства цілковито суперечить принципам демократичної держави та базовим принципам взаємовідносин між державою та людиною? На наш погляд, існують підстави стверджувати, що держава має право в окремих випадках своїм вольовим рішенням позбавити людину її громадянства.

Приведемо ряд тез на підтвердження цієї думки:

1. Абсолютне обмеження державної влади у сфері припинення правового зв'язку зі своїми громадянами суперечить принципу державного суверенітету.

Загальна теорія держави та права визначає державний суверенітет, як: «верховенство держави на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах». Своєю чергою, верховенство держави означає дію в межах її території тільки однієї публічної влади, яка визначає повноваження усіх державних органів і посадових осіб, а також підлеглість цій владі всього населення території. Даний принцип був відображений у провідних конституційних актах, зокрема, Декларації про державний суверенітет України, а також Конституції України.

Повнота та верховенство державної влади у сфері регулювання відносин з громадянами надає право державі самостійно встановлювати основні підстави виникнення правового зв'язку між нею та особою. Цей підхід знайшов своє відображення в ключових міжнародних актах. Так, в статті 1 Гаазької Конвенції про деякі питання громадянства, зазначено. «Кожна держава сама визначає згідно з її законодавством хто є її громадянами» [12].

За таких умов логічним є надання державі і права самостійно встановлювати умови та обставини припинення громадянства, оскільки протилежний підхід робить громадян незалежними від держави, обмежує державну владу у правовідносинах які виникають всередині країни, що своєю чергою суперечить таким ознакам суверенітету, як повнота та верховенство. Виходячи з цього розуміння цілком логічною є норма закріплена ст. 7 Європейської конвенції про громадянство, яка визнає можливість втрати громадянства за «ініціативою держави» [11].

2. Заборона державі вчиняти дії спрямовані на припинення громадянства суперечить принципу розумного балансу між правами й обов'язками, міжнародними інтересами особи, суспільства і держави.

Відповідно до цього принципу, ані держава, ані особа не може володіти абсолютною свободою у своїх діях, оскільки це може призвести до порушення прав і свобод інших учасників правовідносин. Як справедливо зазначив з цього приводу В. Назаров: «Права людини, попри їх безперечну найвищу цінність у правовій демократичній державі, не можуть бути зведені в абсолют і бути завжди і в усіх випадках недоторканими, адже в сучасних умовах розвитку будь-якої держави практична діяльність осіб і органів, які ведуть боротьбу із злочинністю, неможлива без обмеження конституційних прав людини» [13].

Більшість міжнародних актів виходять з того, що людина має не лише права, а й обов'язки перед суспільством, тож держава має право застосовувати до своїх громадян ті обмеження, які мають законний характер та спрямовані на забезпечення інтересів суспільства і держави. При цьому, у роботах науковців та положеннях міжнародних актів визначається, що обмежень можуть зазнавати не лише соціально-економічні чи політичні права, але й фундаментальні (громадянські). Виходячи з вищезазначеного, слід стверджувати, що держава має право вдаватися до обмеження права особи на громадянство, в тому числі шляхом його припинення, якщо ця дія буде носити законний та суспільно корисний характер. На наш погляд, саме такий підхід і відображений в статті 15 Загальної декларації прав людини, яка наголошує, що: «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство» [7]. Використання у статті терміну «безпідставний» засвідчує, що автори Декларації визнавали законними дії держави щодо позбавлення громадянства, в разі якщо таке рішення буде ґрунтуватися на відповідних підставах і не суперечать загальновизнаним нормам міжнародного права.

3. Можливість позбавлення державою громадянства особи зумовлюється характером правового зв'язку, який існує між людиною та державою.

Значна частина дослідників погоджується з тим, що громадянство це *двосторонній* правовий зв'язок між особою і державою, де обидва суб'єкти мають *взаємні* права та обов'язки, які становлять зміст громадянства будь-якої держави. Таким чином, там де буде відсутній двосторонній характер зв'язку, там де сторони не братимуть на себе реалізацію прав та виконання обов'язків, що виникають на основі цього зв'язку, буде відсутня і сама правова природа громадянства. Тобто, якщо воля одного суб'єкта цих відносин не збігається, суперечить, волі іншого громадянство може бути припинене за ініціативи однієї зі сторін цих правовідносин.

Суперечність волі двох суб'єктів – держави та громадянина, на наш погляд, не полягає у відмінностях бачення соціально-економічного та політичного розвитку країни і суспільства. Подібний підхід наближав би нас до радянського розуміння інституту громадянства і надавав би державній владі право розправлятися зі своїми політичними опонентами, що було яскраво продемонстровано під час боротьби з дисидентами у СРСР. Користуючись нормою ст. 18 Закону «Про громадянство СРСР» особу могли позбавити громадянства за будь-яку дію, що: «ганьбило високе звання громадянина СРСР або завдавало шкоди престижу СРСР». На наш погляд, критика яка звучить щодо подібного підходу є цілком справедливою, адже тут мова йде про припинення громадянства щодо осіб, які належним чином виконували свої обов'язки стосовно держави та інших членів суспільства, і виявилися винними лише запереченні чинного політичного режиму або його критиці (Як, наприклад, позбавлення громадянства режисера Ю. Любімова за інтерв'ю іноземному виданню де він висловив критичну позицію з приводу культурної політики СРСР).

Однак, зовсім іншою, на наш погляд, є ситуація коли особа на власний розсуд, цілком свідомо, відмовляється від підтримання свого зв'язку з державою, і вчиняє дії, які де-факто свідчать не лише про невиконання її обов'язків щодо держави і інших членів суспільства, а й про прагнення встановити новий правовий зв'язок з іншою державою або досягнути знищення існуючої держави. У такому випадку особа в односторонньому порядку припиняє свої відносини з державою, і позбавлення її громадянства є формальною констатацією відсутності цього зв'язку і небажання особи підтримувати його в майбутньому. Цілком слушною, в цьому контексті є позиція висловлена експертом Інституту законодавства Верховної Ради України, професором В. Вороніним: «Якщо людина всією своєю діяльністю заперечує саме існування держави, громадянином якої вона є, або скоює дії, направлені проти її територіальної цілісності, незалежності і безпеки, то вона точно не ототожнює себе з цією державою і сама руйнує юридичний зв'язок між собою і державою,

який і називається громадянством. Отже така людина своїми діями сама дає державі підстави для позбавлення громадянства” [14]. Аналогічний за змістом підхід наявний у поглядах низки зарубіжних науковців, що знаходить своє відображення у законодавстві та судових рішеннях окремих держав. Про можливість позбавлення особи громадянства внаслідок свідомого розриву зв’язків з державою, що виявляється у невиконання своїх обов’язків перед державою або діями спрямованими на її знищення. Так, Згідно зі статтею 14, частина 2 Закону про громадянство Нідерландів, особа може бути позбавлена нідерландського громадянства, якщо вона була засуджена за терористичний злочин у Нідерландах. У такому випадку, на думку нідерландських юристів, рішення держави про позбавлення громадянства буде відображати той факт, що особа свідомо і умисно розірвала зв’язок солідарності та лояльності з Королівством Нідерландів., а отже не може більше бути носієм права на нідерландське громадянство [15]. Також, не заперечується можливість особи надалі набути громадянство іншої держави.

Положення про можливість припинення правового зв’язку з волі держави внаслідок неправомірної поведінки особи, що виражається у діях спрямованих на знищення чи розірвання зв’язку з державою, загалом підтримують національні європейські суди. Так, проведене дослідження про притягнення до відповідальності жінок-терористок показує, що європейські судді трактували терористичний акт як грубе порушення обов’язків особи перед державою та суспільством і визнавали вчинення таких дій правомірною і достатньою підставою для позбавлення особи громадянства [16, с. 105]. Така ж сама позиція була закладена Європейським судом з прав людини в ряді ключових справ, зокрема «Johansen v. Denmark» та «Ramadan v. MaltaДанії». Так, аргументуючи правомірність позбавлення громадянства особи, що вчинила терористичний акт, ЄСПЛ визнав, що «оскаржуване позбавлення його данського громадянства було значною мірою результатом власного вибору та дій заявника», а отже не повинно розглядатися, як переслідування зі сторони держави [17].

Перелік підстав, що свідчать про розрив громадянином правового зв’язку з державою не є чітко окресленим у науковій літературі. Звісно, що у національному законодавстві, зважаючи на серйозність наслідків для людини такої санкції як позбавлення громадянства, цей перелік підстав повинен бути чітко визначений і не передбачати можливості розширеного тлумачення. На наш погляд, до підстав позбавлення громадянства слід відносити: участь у військовій агресії проти держави, змові, або інших неконституційних діях спрямованих на порушення територіальної цілісності держави; участь у проведенні або фінансуванні терористичних заходів, які спрямовані на завдання значної шкоди об’єктам соціальної інфраструктури, ставлять під загрозу життя інших громадян цієї країни, вчинення злочинів проти людяності щодо громадян цієї держави тощо.

Висновки. Громадянство – це специфічний правовий зв’язок, який існує між державою та особою, що характеризується постійністю, неперервністю, стійкістю, двосторонністю та існуванням взаємних прав та обов’язків. Цей зв’язок виникає на підставі та у порядку, визначеними державою, з врахуванням вимог забезпечення основоположних прав і свобод людини та громадянина. Право на громадянство належить до основоположних прав людини, проте може бути обмежене державою, зокрема, шляхом позбавлення особи громадянства. Держава має право ініціювати припинення правового зв’язку з особою, оскільки заборона даного права свідчила б про обмеження суверенного характеру державної влади та порушувала б принцип балансу між правами та обов’язками особи, суспільства та держави. Інститут позбавлення громадянства не суперечить природі правового зв’язку, що виникає між особою та державою, оскільки цей зв’язок повинен мати двосторонній характер, а отже, може бути припинений, коли одна зі сторін вчиняє дії, що свідчать про відмову підтримувати цей зв’язок надалі. Серед основних дій, що свідчать про фактичне розірвання зв’язку з державою, можна виділити такі: дії спрямовані на знищення держави, порушення її територіальної цілісності, знищення матеріальної бази, що забезпечує існування та розвиток суспільства, свідоме створення серйозної загрози для життя та здоров’я інших громадян тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України. 11469 від 07.08.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44687>.

2. Рева К. Інститут громадянства в сучасній правовій доктрині. *Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО»*. Випуск 1. 2014. С. 19–24.
3. Пашнева В.А. Погляди академіка М.І. Палієнка на проблеми інституту громадянства в контексті сучасності. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 245–252.
4. Садовська О.М. Європейські стандарти права на громадянство. Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. *Перші юридичні читання: матеріали Всеукр. дистанційної конф., присвяч. 20-річчю створення екон.-правового ф-ту* (27 квіт. 2018 р., м. Одеса). Одеса: Фенікс, 2018. С. 59–64.
5. Савчин Г.Я. Зміст права на громадянство: окремі аспекти. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 3 (13). С. 20–27.
6. Mónika Ganczer The Right to a Nationality as a Human Right? / *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* URL: https://real.mtak.hu/24919/1/9789462365032_hfdst02.pdf.
7. Загальна Декларація прав людини. Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю в резолюції 217 А (III) від 10 грудня 1948 року. Український Центр прав людини. К.: УПФ, 1995. 12 с.
8. Peter J. Spiro A New internathional law of citizenship *The American Journal of International Law*, Vol. 105, No. 4 (October 2011), pp. 694–746. URL: <https://doi.org/10.5305/amerjintlaw.105.4.0694>.
9. Трошкіна К. Становлення і розвиток інституту громадянства в період Української революції 1917–1921 рр. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 2017. № 4. Том 26. С. 31–35.
10. Конституційне право України: підручник / за ред.: Ю.М. Тодика, В.С. Журавський. К. Вид. Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
11. Європейська конвенція про громадянство від 7 листопада 1997 р. URL: <http://www.coe.kiev.ua/docs/cets/cets166.htm>.
12. Конвенція, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство від 12 квітня 1930 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU30K06U>.
13. Назаров В.В. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на вдосконалення стандартів обмеження конституційних прав людини. Сайт GOAL. URL: <http://goal-int.org/vpliv-rishen-yevropejskogo-sudu-z-prav-lyudini-na-vdosoknalennya-standartiv-obmezhennya-konstitucijnix-prav-lyudini>.
14. Експерт: практика позбавлення громадянства за підтримку тероризму набуває актуальності в світі. URL: <http://www.unian.ua/politics/990645-ekspert-praktika-pozbavlennyagromadyanstva-za-pidtrimku-terorizmu-nabuvae-aktualnosti-v-sviti.html>.
15. Ruth Kats, Beatrice de Graaf and Pauline Jacobs, Terroristen in detentie. Een overzicht van de ontwikkeling en discussie over de terroristenaafdelingen in Nederland, 2004-2022., *Terugkeer en re-integratie van ex-Syriëgangers* Ministerie van Justitie en Veiligheid, November 2022, p. 10–24. URL: https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/3219/JV202203_volledigetekst.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
16. Mehra, Tanya, Thomas Renard and Merlina Herbach, ed(s). *Female Jihadis Facing Justice: Comparing Approaches in Europe*. The Hague: ICCT Press 2024. 223 p. URL: <https://icct.nl/female-jihadis-facing-justice-comparing-approaches-europe>.
17. Johansen v. Denmark» App. No(s). 27801/19. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:\[%22001-216316%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22001-216316%22]).